

Journal of Universal History Studies

Orta Asya İlk Türk Devletlerinde Haberleşme Yöntemleri¹

Communication Methods in the First Turkish States of Central Asia

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 08.01.2024 / 27.05.2024

pp. 99-119

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(1) • June • 2024 •

Mehmet Mandaloğlu

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of History, Assoc. Prof. Dr., Ankara, Türkiye

Email: mehmet.mandaloglu@hbv.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6406-9013

Cite: Mandaloğlu, M. (2024). Orta Asya İlk Türk Devletlerinde Haberleşme Yöntemleri. Journal of Universal History Studies, 7(1), 99-119. <https://doi.org/10.38000/juhis.1416313>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Türkler, ilk olarak Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmışlar ve dünyanın farklı bölgelerine yayılmışlardır. Türkler, iç işlerinde ve dış ilişkilerinde kendilerine özgü haberleşme yöntemleri geliştirmişlerdir. İnsan faktörü, haberleşmede birinci derecede rol oynamıştır. Diplomatik ilişkilerin kurulmasında ve iletişimin sağlanmasında temel görev insana aittir. Orta Asya'da haberleşme yöntemleri hakkındaki ilk bilgiler İskitler Dönemi'ni kapsamaktadır. Yunan yazarı Herodotos'a göre İskitlerin habercileri vardır. Teşkilatlı bir devlet yapısı oluşturarak haberleşmeye önem veren Asya Hunları, kendilerinden sonraki Türk devletlerine model olmuşlardır. Avrupa Hun, Gök Türk ve Uygur devletlerinde de haberleşmeye önem verilmiştir. Orta Asya ilk Türk devletleri elçi ve ulak yoluyla iletişim kurmuşlardır. İslamiyet'ten önce Türkler birbirlerine ve diğer devletlere mektuplar göndermişlerdir. Eski Türkçe metinlerde geçen *bitig* kavramı, iletişimin mektuplarla da sağlandığını göstermektedir. Türklerde ok, savaş silahı olmasının yanı sıra haberleşme aracı olarak da kullanılmıştır. Orta Asya'da yaşayan ilk Türkler haberleşmede at, güvercin, kartal gibi hayvanlardan faydalanmışlardır. Türkler, kendi aralarında seslenerek iletişim sağlamışlardır. Davul ve boru sesi bu tür haberleşmeye örnek verilebilir. Türkler haberleşmede ateş ve duman yöntemini de uygulamışlardır. Haberleşme yöntemlerinin çeşitliliği Türklerin ileri bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Haberleşme, Elçi, Ulak, Mektup.

Abstract

Turks first appeared on the stage of history in Central Asia and spread to different parts of the world. Turks have developed their own methods of communication in their internal affairs and foreign relations. The human factor, played a primary role in communication. The main responsibility in establishing diplomatic relations and ensuring communication belongs to humans. The first information about communication methods in Central Asia covers the Scythian period. According to the Greek writer Herodotus, the Scythians had messengers. Asian Huns who gave importance to communication by creating an organized state structure, became a model for the Turkish states after them. Communication was also given importance in the European Hun, Gök Turk and Uyghur states. The first Turkish states of Central Asia communicated by via ambassador and messenger. Before İslam Turks send letters to each other and other states. The concept of *bitig* in old Turkish texts shows that communication was also provided through letters. In Turks, arrows were used as a means of communication as well as a weapon of war. The first Turks who lived in Central Asia used animals such as eagles, pigeons, horses in communication. Turks communicated by calling out among themselves. Drums and horn sounds can be given as examples of this type of communication. Turks also used the fire and smoke method in communication. The diversity of communication methods shows that Turks have an advanced civilization.

Keywords: Turkish, Communication, Ambassador, Messenger, Letter.

Extended Abstract

Although the Turks adopted a nomadic lifestyle before İslam, they carried the characteristics of a settled culture. Turks appeared on the stage of history in the steppes of Central Asia and from there they spread to a wide area. This study provides information about the methods used by the Turks in their internal affairs and foreign relations before İslam. There is limited information in the literature about the communication methods of old Turks. The study includes information that communication in old Turks was a human-oriented activity.

In this study, communication concepts mentioned in contemporary works of the period such as *Divanü Lûgat-it Türk* were examined. Main sources such as Dede Korkut stories and Orkhun inscriptions were examined. The concepts of communication used by the old Turks are given with their explanations. The first Turkish states of Central Asia were examined separately. It is understood that communication has an important place in the structure of the state of the tribes of steppe origin. Turks established diplomatic relations with states such as China and Byzantium. The embassy, which has an important place in diplomatic relations, was decisive in the old Turkish state administration. Some of the ambassadors who came to the Turkish country carried out espionage activities and sent the information collected to their own countries. Even though the Turks knew that there were people carrying out espionage activities in the embassy delegation coming to their country, they gave importance to diplomatic relations in their foreign affairs. Turks communicated through letters they sent to each other and to other states in order to exchange information on various subjects. Letters called *bitig* and *yarlig* were used by the Turks in internal and external communication. The arrow, which is a war tool, was used in communication to invite and show signs. Whistling arrow called *sergeant arrow* was used to indicate the target. Turks used birds such as eagles and pigeons in communication. The eagle, which draws attention with its predatory features, was preferred over long distances, while the pigeon was preferred over short distances. Before Islam, Turks communicated through sounds, symbols and signs. Even though castles and towers were architectural structures specific to the settled culture of the old Turks, they played important roles in ensuring communication. Fire and smoke were among the methods used by old Turks in communication. These methods used in communication by the old Turks states of Central Asia are seen as special systems of the period to ensure fast and effective communication. These methods are especially critical in war and emergency situations. Fast and reliable communication among the old Turks played an important role in state administration and military success. Communication methods in old Turks are important in terms of ensuring the management of the state and the coordination of the army.

As a result, Turks gave importance to communication in their internal affairs and foreign relations. In this article, it is explained that the Central Asian Turkish states attach importance to communication, that they use different methods in communication, and what these methods are. The communication methods of the old Turks enabled the state to have a strong and centralized structure. This article will pave the way for new studies on communication in old Turks. New studies will reveal the effects of these ancient methods on today's communication systems.

Giriş

Türkler, ana yurtlarında ve göç ederek gittikleri bölgelerde kendilerine özgü bir medeniyet meydana getirmişler, yurt tuttıkları bölgelerde kendi iç işlerinde ve dış ilişkilerinde haberleşmeye ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyaçlarını karşılayacak yöntemler geliştirmişlerdir. Haberleşmenin en önemli unsuru şüphesiz insandır. Haberleşmede insan önemli bir yere sahiptir. Diplomatik ilişkilerin kurulmasında, devleti yönetenler ile halkın iletişiminin sağlanmasında, haberlerin iletilmesinde insan unsuru ön plana çıkmaktadır.

Araştırmanın temeli, İslamiyet'ten önce bozkır coğrafyasında yaşamış ilk Türk devletlerine ve topluluklarına dayanmaktadır. Orta Asya bozkırları başta olmak üzere Asya kıtasının farklı bölgelerinde yaşayan Türkler, başta Çin olmak üzere Tibet, Sasani, Bizans gibi devletlerle ilişkiler kurmuşlardır. Türkler gerek kendi içlerinde gerekse de komşularıyla ilişkilerinde haberleşmeye önem vermişlerdir. Bu durum devletlerin siyasi ilişkilerini geliştirmelerinde etkili olmuştur. Makalede ise Türk boylarının birbirleriyle haberleşmeleri ve komşu devletlerle iletişim kurmaları üzerinde durulmuştur. Bu iletişimin nerede, nasıl, ne zaman ve kimlerle gerçekleştiği değerlendirilmiştir.

Türkler, Orta Asya bozkırlarında konargöçer yaşam biçimini benimsemişlerdir. Bu hayat tarzından dolayı Orta Asya Türk devletlerine özgü bozkır kültürü ortaya çıkmıştır. Konargöçer yaşamın getirdiği hareketlilik siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı da etkilemiştir.

İslamiyet'ten önceki dönemlerde casusluk ve postacılık faaliyetleri farklı görevliler tarafından yürütülmüştür. Bu işlere bakan kişiler ayrı sıfatlar ile adlandırılmışlardır (Altungök, 2012, s. 177). Türkler, kendi devletlerini yıkmaya ve milleti esir etmeye çalışan casuslara “*çaşıt*”, ihbar etme işine ise “*çaşutlama*” adını vermişlerdir (Pehlivanlı, 2002, s. 280). Orta Asya’da bulunan ilk Türk devletlerinde haberleşme yöntemleri ile ilgili kullanılan kavramlar Türklerin haberleşmeye önem verdiklerini göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud, “*ulag*” sözcüğünü ulak anlamında kullanmış olup “*beyin emriyle koşarak giden postacının başka bir ata ulaşış bininceye kadar bindiği at*” olarak tanımlamaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 688). Bu tanımdan ulakların iç haberleşmeyi sağlamakla görevli kişiler oldukları sonucu çıkarılabilir. “*Çapar*” sözcüğü hızlı giden, hızlı yürüyen, çok koşan, ulak, postacı manasındadır (Eyuboğlu, 1988, s. 130). “*Çapar ulak*” ise haberi çabuk ulaştırmak için her menzilde at ve binicisi değişen posta, atlı haberci ve atlı elçi olarak kullanılmıştır (Doğan, 2020, s. 343). Kâşgarlı Mahmud’a göre “*ugrak*” sözcüğü elçi, haberci ve postacı demektir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 614). Türklerde “*eşkinici*” sözcüğü koşa koşa giden at postası demektir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 199). Uygurlarda “*arkış*” sözcüğü haberci ve kervan anlamı taşımaktadır (Caferoğlu, 2021, s. 20). “*Tingçi/tingçi*” sözcüğü haberciyi tanımlamak için kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2021, s. 237). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde geçen “*getmek*” fiili duymak anlamına gelmekte olup bir haberin veya bir olayın başka yerlerde bilinmesi ve yayılmasıdır (Bayrak, 2021, s. 76). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nden *Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı*’nda geçen “*Kara kara dağlardan haber aşar/Kanlı kanlı sularдан haber geçer/Kudretli Oğuz eline haber geçer*” (Ergin, 2018, s. 148) dizelerinde geçen aşmak ve geçmek sözcükleri, istenmeyen kara bir haberin ulaşmasını ifade etmek için kullanılmıştır. *Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı*’nda Bamsı Beyrek’in öldü sanılarak kötü haberin Banu Çiçek’e ulaştırılması anlatılmaktadır. Banu Çiçek, kötü haberin gelmesiyle ak kaftanını çıkarmış, karalar giymiştir (Ergin, 2018, s. 77). Kötü haberin gelmesi ile karalar bağlama eski Türklerle özgü bir matem ritüeli olarak değerlendirilmelidir.

Haberleşme ile ilgili kavramlar eski Türklerin diğer devletlerle kurdukları diplomatik ilişkiler vasıtasıyla tespit edilmektedir. Bu diplomatik kavramlar arasında yer alan “*elçi*” sözcüğünü Ziya Gökalp, sulh

ve devlet anlamına gelen “*il*” sözcüğü ile ilişkilendirmektedir (Gökalp, 1976, s. 180). Elçiler bir nevi dış haberci olup eski Türkler tarafından casus olarak da görevlendirilmişlerdir (Altungök, 2012, s. 178). Türk ülkesine gelen elçilere ise casusluk yapmadıkları müddetçe dokunulmamıştır (Kafesoğlu, 1993, s. 266). “*Arkaş*” sözcüğü yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse, elçi, haberci ve mektup anlamında bir yerden uzak bir yere gönderilen kimseyi vurgulamak amacıyla kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 35). Mektup için kullanılan başka bir sözcük *bitig/bitik*’dir. Kâşgarlı Mahmud *bitig* sözcüğünü yazma, yazı, kitap, mektup olarak tanımlamıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 384).

Gök Türk devlet yapılanmasında hükûmet işlerinden sorumlu görevliler arasında *ilimga*, *tamgacı*, *bitigci* gibi görevliler bulunmaktadır. *Ilimgacılar*, hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimselerdir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 216). *Tamgacılar*, devletin yazışmalarını yürüten kâtip ve mühürdarlardır. Kâşgarlı Mahmud, “*tamga*” sözcüğünü hakanın ve başkalarının damgası olarak açıklamaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 567). “*Tamgalamak*” ise hakanın damgasını vurmak anlamındadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 568). Türk kültüründe *tamga/damga* taş, duvar, kitabe, ağaç, deri gibi maddi kültür unsurlarının üzerinde Türklerin alfabeden önce kullandıkları sembollerdir. *Tamgalar*, Orta Asya’da, Avrasya bozkırlarında, Kafkaslarda kozmogonik, mitolojik, dinî, iktisadi ve sosyokültürel anlamlar içeren iletişim aracıdır (Güllüdağ, 2015, s. 133). Bitigçiler ise haberleşmeden sorumlu kâtiplerdir. “*Bitik/bitig*” sözcüğü mektup, yazma, yazı, yazılı şey “*bitiklik*” ise yazı yazılmak için hazırlanan şey anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 96). Türgiş ve Uygur devlet yönetiminde etkin rol oynayan bu kimselerin görevleri arasında devletin önemli kararlarının alındığı meclislerde dış politika ile ilgili alınan kararları yazılı olarak belirlemek ve yürütmek yer almaktadır (Kafesoğlu, 1993, s. 266). Kararların yazıya geçirilmesi Türklerin diplomatik ilişkilere önem vermelerinin ve bu kararların daha sonraki Türkler tarafından öğrenilmesini istemelerinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Diplomatik metinler hem devletler arasındaki ilişkileri düzenlemekte hem de o devletin kendisinden sonra gelecek olan devletlerle iç haberleşmesinin sağlanmasını gerçekleştirmektedir.

Elçilik anlayışı devlet hayatının yanı sıra toplum hayatında da önemlidir. Sosyal hayatı düzenleyen normların uygulanmasında taraflar arasındaki iletişim elçiler vasıtasıyla sağlanmıştır. Örneğin, evlilik öncesinde aileler arasında iletişimi sağlayan habercilere “aracı” denilmektedir. Aracılar, kız ve erkek aileleri arasında bir nevi elçi gibi iletişim sağlamışlardır. Eski Türklerde “*sav*” sözcüğü haber mektup anlamındadır. Aileler arasındaki haberleşmeyi sağlayan bu kişilere “*savcı*” adı verilmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 498). Aracıların çabaları sonucunda evlilik gerçekleşmekte, kız ve erkek tarafı arasında akrabalık kurulmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk’te geçen “*yazıgçı*” sözcüğü yazıcı, hisımlar arasında mektup getirip götürülen elçi anlamında kullanılmaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 765). “*Yalafar*” hem insanlar arasında hem de hakanın gönderdiği elçi anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 733). İslamiyet’ten önce Türklerde hükümdar ile halk arasındaki haberleşme tellallar aracılığıyla sağlanmıştır. Bu tellallara “*okçı*” adı verilmektedir (Ögel, 1979, s. 266).

Orta Asya kökenli İskitlerin haberleşme ağı ile ilgili bilgiler, antik kaynaklardan ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgularla sağlanmaktadır. Herodotos, İskitlerin habercilerinin olduğunu belirtmektedir (Herodotos, 2002, s. 232). Bu bilgiden İskitlerin haberleşme ve istihbarata önem verdikleri anlaşılmaktadır. İskit ölü gömme ritüelleri ve kurganları haberleşmenin önemini göstermektedir. İskitler, krallarının mezarlarını Dinyeper ile Bug Nehirleri arasında bugünkü Kiev’e kadar uzanan Gerrhos topraklarına yapmışlardır (Durmuş, 2019, s. 135). Herodotos, İskit kralları için hazırlanan mezarlar ve defin merasimi hakkında bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilerden İskit kralları için Gerrhos’ta hazırlanan mezarın içine mumyalanmış biçimde ölünün

konulduğu anlaşılmaktadır. Mezarın boş kalan kısımlarına ise eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, aşçısı, silahtar, uşaklarından birisi, habercisi ve atları boğulup konulmaktadır (Herodotos, 2002, s. 220). Kral mezarına konulan haberci, İskitlerin haberleşmeye verdikleri önemi göstermektedir.

Türklerin siyasi bir devlet yapısı altında bir araya geldikleri Asya Hun Devleti'nin kurucusu Teoman'dan (Tuman) itibaren haberleşmeye önem verilmiştir. Teoman'ın yerine devletin başına geçen Mete (Mo-tu/ Mo-tun/Mao-tun) modern bir devlet yapılanması ve ordu teşkilatı kurmuştur. Mete Han'ın devlet teşkilatı içinde haberleşme ağının yeri büyüktür. Bu sayede Çin ile diplomatik ilişkiler kurulmuş ve doğudan gelmesi muhtemel olan tehlikenin önüne geçilmiştir. Avrupa Hun, Gök Türk ve Uygur devletlerinde de haberleşmenin önemi büyüktür. Bunun dışında Orta Asya'da ve diğer farklı bölgelerde varlıkları görülen Türk devletlerinde ve topluluklarında da haberleşmeye önem verilmiştir.

1. Elçi ve Ulak Yoluyla Haberleşme

Türkler, en eski devirlerinden itibaren elçi ve ulaklar vasıtasıyla haberleşmişlerdir. Bu tarz iletişim yolu Türklerin devletler arasındaki ilişkileri açısından önemli bir yere sahiptir. Ulaklar, herhangi bir haberin veya bilginin taşınmasında etkili olurlarken devletler arası iletişimde elçiler ön plana çıkmışlardır. Siyasi ilişkilerin belirli bir düzene oturtulması ve devletler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi karşılıklı elçilerin gidip gelmesiyle sağlanmıştır.

Türk devlet yönetiminde elçi kabulünde hakan ve hatunun bir arada bulunmasına önem verilmiştir. Ziya Gökalp, hakanın tek başına elçi kabul edemediğini belirtmektedir. Elçiler, sağda hakan ve solda hatun oturdukları bir zamanda ikisinin huzuruna çıkmışlardır. Bu durum emimameler yazıldığı da geçerlidir. Eski Türk devlet yönetiminde "hakan emrediyor ki" şeklinde yazılan emirlere itaat edilmemiştir. Emimamenin uygulanabilmesi için "*hakan ve hatun emrediyor ki*" sözleriyle başlaması lazım gelmiştir (Gökalp, 1968, s. 147). Elçilerin en önemli görevleri devletler arasında diplomatik ilişkileri sağlamaktır. Bu görevin yanı sıra elçiler, gittikleri bölgede casusluk faaliyetleri de yürütmüşlerdir. Bu anlamda özellikle Çin ve Bizans gibi devletler, Türk yurduna gönderdikleri elçilerine casusluk yaptırmışlardır. Çin, Orta Asya Türk devletleriyle kurduğu diplomatik ilişkilerde elçilerin casusluk yapmasını teşvik etmiştir. Avrupa Hun Devleti'nde ise Bizans ile kurulan diplomatik ilişkilerde elçiler önemli rol oynamıştır. Ayrıca Bizans elçileri casusluk da yapmışlardır. Avrupa Hun hükümdarı Rua Dönemi'nde tacir, seyyah ve oyuncu kisvesi altında halkı isyana kıskırtan Bizanslıların ülkeye girmeleri yasaklanmıştır (Kafesoğlu, 1993, s. 266).

Ulak yoluyla haberleşme ise "*ulak ağı*" sayesinde gerçekleşmiştir. Yaklaşık olarak 40-50 kilometre mesafelerle oluşturulmuş ve bir at koşumu mesafede bulunan garnizonlarda kurulan ağ sayesinde ulaklar haber ve bilgi taşımışlardır. Ulaklar, kale ve dinlenme alanlarında bir müddet konakladıktan sonra yollarına devam etmişlerdir (Eren, 2013, s. 65). Eski Türklerde ulaklar yoluyla haberleşmede atın hızı ve çevikliğinin etkisi bulunmaktadır. Mevcut ağ sayesinde Türkler olup bitenleri kısa sürede öğrenme imkânına sahip olmuşlardır.

Asya Hun Devleti'nde iç ve dış haberleşmede elçi ve ulaklar görev almıştır. Elçiler devletler arasındaki diplomatik ilişkiyi geliştirerek haberleşmeyi sağlarken ulaklar iç ve dış haberleşmede önemli rol üstlenmişlerdir. Ülke sınırları içinde haberleşme atlı ulaklar ile sağlanmıştır. Ülke sınırları dışında komşu hükümdarlara yazılan mektuplar elçiler vasıtasıyla gönderilmiştir. Türk hakanı Mete'nin Çin imparatoruna ve Çin imparatorunun da Hun hakanına gönderdiği mektuplar, o dönemde iyi bir haberleşme teşkilatının varlığını göstermektedir (Çerçi, 2003, s. 192).

Devletlerin birbirleriyle münasebetleri iletişim kanallarının açık tutulmasını zorunlu kılmıştır. Asya Hun Devleti sıklıkla Çin ile münasebette bulunmuştur. Bu dönemde Çin'in yönetiminde bulunan Han Hanedanlığı ile askerî, siyasi ve iktisadi yönden iletişimi elçiler sağlamıştır. Elçilerin kabulü esnasında birtakım kurallar bulunduğu gibi Hun ve Han devletleri arasında da bazı temel protokol kuralları bulunmaktadır (Onay, 2018: s. 223). MÖ 89 yılında Hunlar Çin'e elçiyle birlikte bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta Hun ve Çin devletlerinin güçlü olduğu vurgulandıktan sonra Çin'den hububat, içecek, kumaş ve hanedandan bir prenses istenmektedir. Çin ise gönderdiği elçi vasıtasıyla Mete'nin kendi babasını öldürüp yerine geçtiğini ve üvey annesiyle evlenmesinin hayvanca bir davranış olduğunu belirtmiştir. Bu sözler üzerine elçi alıkonulmuş ve ancak üç yıl sonra geri dönebilmiştir (Onat, Orsoy vd., 2020, s. 40-41).

İpek Yolu, Orta Asya'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu yol üzerinde ticari faaliyetler yapılmakla birlikte kültürel alışveriş de gerçekleşmiştir. Tüccarlar sattıkları ya da satın aldıkları ürünler vasıtasıyla başka toplumlarla etkileşim hâlinde olmuşlar, onların kültürlerinden etkilendikleri gibi kendi kültürlerini de ticaret yaptıkları bölgelere yayma fırsatı elde etmişlerdir. İpek Yolu, ticari emtianın ve kültürün olduğu kadar bilginin taşınması açısından da önemlidir. Han Hanedanlığı Dönemi'nde (MÖ 206-MS 220) İpek Yolu üzerinde postacılığın geliştiği görülmektedir. Postanın yerine hızlı ve güvenli ulaştırılması önem arz etmektedir. Gönderilerin üzeri de gönderene ait mühür ile mühürlenmiştir (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 26).

Asya Hun Devleti'nde bilhassa savaş esnasında iletişimde hatunların aracılığına ihtiyaç duyulmuştur. Böyle bir örnek Mete Han'ın MÖ 200 yılında Çin imparatoru Kao'yu Peteng Dağı'nda yedi günlük kuşatması sırasında yaşanmıştır. Bu kuşatma esnasında Çin ordusu yardım alamamış, etrafı sarılınca açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine Çin İmparatoru Kao, General Ch'en P'ing'i elçi olarak Mete'nin hatununa çeşitli hediyelerle göndermiştir (Ögel, 2015, s. 293). General Ch'en P'ing'in gizli planıyla Mete'nin kuşatmayı çözmesi için hatunundan yardım talep edilmiştir. Mete'nin hatunu yaptığı konuşmasında Hun ve Çin hakanlarının karşılıklı olarak birbirlerini sıkıştırıp mutsuz etmemeleri gerektiğini vurgulamıştır. Konuşmasının devamında Mete'ye *Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, siz ey Hun Hakanı orada oturup Çin'i idare etmek için, önünde sonunda gerekli gücü bulamayacaksınız. Ey hakan, ne yaptığını düşün ve tart.*" (Ögel, 2015, s. 287) sözleriyle mukabelede bulunmuştur. Hatun, bu sözleriyle Mete Han'a duygularına kapılmamasını öğütlemiştir. Mete Han, hatununun bu sözlerini yerine getirmiş, kuşatmayı gevşetmiştir. Nitekim bu durum Mete Han'ın Çin'e gönderdiği mektuplarda da karşımıza çıkmaktadır. Mete Han'ın kuşatmayı kaldırmasının ardından Çin İmparatoru ile Mete Han arasında barış antlaşması yapılmıştır.

Asya Hunlarında elçilerin kabulü protokol kurallarına göre belirlenmiş ve yapılan toplantılar neticesinde belirli bir takvime bağlanmıştır. Şanyü'nün karargâhı olan Lung-ch'eng'de yılda üç kez toplantı yapılmıştır. Bu toplantılar birinci, beşinci aylar ve sonbaharda gerçekleşmiştir. Toplantılar bir nevi Şamanizm ayini şeklinde yapılmış, halk ve hayvan sürülerinin sayısı kontrol edilmiş ve devlet işleri danışılmıştır. Bu toplantıda Han Hanedanlığı arasındaki dışişleri konuları görüşülmüş, Han'dan gelecek elçilere yapılacak muameleler müzakere edilmiştir (Mori, 1978, s. 220). Buradan da anlaşılacağı üzere Asya Hun Devleti'nde elçilerin kabul edilme biçimi ve devlet yönetiminde dışişlerinin nasıl olacağı belirli kurallara bağlanmıştır.

Gök Türkler, iç ve dış haberleşmenin sağlanması için belirli bir sistem oturtmuş ve komşularıyla diplomatik yollarla iletişim kurmuşlardır. Ayrıca, diğer Türk devletlerinden farklı olarak casusluk faaliyetlerini postacılık faaliyetlerinden ayrı yürütmüşlerdir (Altungök, 2012, s. 182). Postacılık faaliyetlerini yürüten *sabçı* denilen haberciler, Gök Türklerde iç haberleşmeyi sağlayan kimselerdir (Ergin, 1983, s. 95). Tonyukuk Yazıtı

ikinci taş batı tarafının 1. satırında *sabiğ* sözcüğü haberci ve haber anlamında kullanılmıştır (Tekin, 2018, s. 80). Tonyukuk Yazıtı'nda Tonyukuk ile Böğü Kağan arasındaki haberleşmeden bahsedilmektedir. Bu haberleşmede Vezir Tonyukuk, On-Ok ordusunun sefere çıktığı bilgisini kağana haber göndermiş, kağan da vezirine “atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştirmesini, baskına uğratmaması” cevabını göndermiştir (Tekin, 2018, s. 81). Apa Tarkan'ın gizli gönderdiği mesajda Bilge Tonyukuk'un aksi mizaçlı, öfkeli olduğu belirtilirken orduyu sevk etme isteğinin kabul edilmemesi belirtilmiştir (Ergin, 1983, s. 58). Bu haberin üzerine ordular sevk edilmiş ve belirli mesafeler kat edilmiştir. Bu arada bir haberci gelerek Yanış Ovası'nda yüz bin askerin toplandığını bildirmiştir (Tekin, 2018, s. 81). Gök Türkler elçi ve ulaklar vasıtasıyla bilgi akışını sağlamışlar, kurdukları haberleşme sistemini başarıyla uygulamışlardır.

Gök Türkler, dış işlerinde haberleşmeye önem vermişler ve farklı milletlerden görevlendirdikleri elçilerden faydalanmışlardır. Dış haberleşme işleri *yalvaç* adı verilen elçiler eliyle yürütülmüştür (Altungök, 2012, s. 182). İstemi Yabgu, Bizans İmparatorluğu ve Sasanilerle diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiş, 568-569 yıllarında Soğd asıllı Maniah başkanlığındaki bir heyeti Bizans'a elçi olarak göndermiştir. Maniah, İstemi Yabgu'nun gönderdiği bir mektubu Bizans hükümdarına iletmıştır. Bu mektubun Soğd diliyle yazılmış olması muhtemeldir. Bu mektup aslında diplomatik amaçlı gönderilmiştir. Elçilik heyetleri burada olduğu gibi diplomatik mektupları taşımışlardır. Bizans hükümdarının Maniah başkanlığındaki heyet ile birlikte Batı Gök Türk Kağanlığına gönderdiği Zemarchos, İstemi Yabgu'nun otağına ulaşmıştır. Gök Türkler ile Bizans arasındaki iletişim ve haberleşme elçiler vasıtasıyla daha sonraları da devam etmiştir (Aydın, 2022, s. 19). Türk devlet geleneğinin vazgeçilmezi olarak öne çıkan ulak sözcüğü Türklerde atlı haberleşme görevlisi olarak değerlendirilmektedir. Posta menzillerinde at değiştirme ile haber ulaştırma sistemini Gök Türkler uygulamışlardır. 629 yılında Gök Türk ülkesinden geçerek Hindistan'a giden Buda rahibi ve gezgini Hsüan Tsang Gök Türklerin ulak sözünü kullandıklarını belirtmiştir (Çerçi, 2003, s. 197-198).

II. Gök Türk Kağanlığı Dönemi'nde dikilen ve Türk tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgiler edinmemizi sağlayan Gök Türk Kitabelerinde haberleşme yöntemleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. “*Körüg*” sözcüğü kitabelerde haberci anlamında geçmektedir. Bilge Kağan, Tatabi halkının Çin hakanına tabi olması ve onlardan elçi, iyi haber ve ricalarının gelmemesi üzerine yazın sefer ettiğini aktarmaktadır (Tekin, 2018, s. 69). Buradan da anlaşılacağı üzere iç ve dış haberleşmede elçiler önemli bir yere sahiptir.

Uygurlarda da Gök Türklerde olduğu gibi postacılık ve casusluk faaliyetleri birbirinden ayrı yürütülmüştür (Altungök, 2012, s. 189). Uygurlar devletlerarası iletişimi elçiler vasıtasıyla sağlamıştır. Uygurlarda “*sav/sab*” sözcüğü söz, haber anlamında kullanılırken “*savçı/sabçı*” sözcüğü haberci anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 199). Uygurlar “*ilçi*” sözcüğünü elçi anlamında kullanmışlardır. “*İlçi bilgeler*” ifadesi ise Uygurlarda devletler arasındaki iletişimi sağlayan diplomatlar anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 92). Uygurlar 840 yılında Kırgızlar tarafından mağlup edildikten sonra yurtlarını terk ederek güneye inmişler ve burada bir devlet kurup merkezlerini Kao-ch'ang şehri yapmışlardır. Kao-ch'ang Uygurları ile Çin arasındaki diplomatik ilişkiler elçiler vasıtasıyla kurulmuştur. İzgi'ye göre ilk elçilik heyeti 962 yılında Çin'e ulaşmıştır. Bundan sonraki yıllarda da Çin'e elçilik heyeti gitmiştir (İzgi, 1975, s. 107-108). Uygurlardan Çin'e giden elçilik heyetlerinden sonra Wang Yen-Te, Kao-ch'ang'a hareket etmiştir. Bu seyahat 981-984 yılları arasında olmuştur. Çin elçisi Wang Yen-Te bu seyahatindeki gözlemlerini Çin imparatoruna bir rapor ile sunmuştur. Çin elçisi, Uygur ülkesine geldikten 7 gün sonra Uygur hakanı tarafından kabul edilmiştir. Hakan, oğulları ve muhafızlarıyla gelen elçiyi at üstünde karşılamış ve yanındakilerle birlikte doğuyu selamlamıştır (Ögel, 2000, s. 342-343). Çin elçisi bu selamlamayı Çin imparatorunu selamlama olarak

yorumlamasına rağmen bu ritüel Türk kültüründe güneşin doğduğu yönün selamlanması olarak değerlendirilmektedir. Türkler güneşin doğduğu tarafı yönlerin belirlenmesinde temel ölçüt olarak almışlardır. Türkler yüzlerini önce doğuya dönerler, kendilerine göre sağ, sol ve arkalarına göre yüzlerini söylemişlerdir (Kıyak, 2010, s. 135).

2. Mektup Yoluyla Haberleşme

Mektuplar, yazıldığı dönem hakkında bilgi vermesinin yanında kanıt niteliği taşımakta olup beşerî ilişkileri kolaylaştırmış ve fikirlerin özgürce iletilmesini sağlamıştır. Kaynaklar, arkeolojik bulgular, devletler arası yazışmalar eski Türklerin yayıldıkları coğrafyalarda gelişmiş bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. İslamiyet'ten önce Türkler çeşitli konularda bilgi alıp vermek amacıyla birbirlerine veya başka devletlere mektuplar göndermişlerdir. Mektuplar iletişimin yanı sıra insanoğlunun sosyalleşme veya sosyal ilişkiler kurmasının anahtarlarından biridir (Azılı, 2019, s. 11).

Eski Türkçe metinlerde sıklıkla karşılaşılan *bitig* kavramı eski Türklerde iletişimin mektup yoluyla sağlandığını kanıtlar niteliktedir. Diplomatik ilişkilerin gelişmesini sağlayan bu mektuplar çeşitli konularda bilgi almak veya vermek amacıyla diplomatik olarak yazılmış bitiglerden ve emir niteliği taşıyan yarlıglardan oluşmaktadır. Bitig, diplomatik yazışmalarda hanların birbirlerine gönderdikleri emir mahiyetinde olmayan mektuptur. Bitig; yazı, kitap, mektup, doküman manasındadır (Özyetgin, 1996, s. 74). Kâşgarlı Mahmud, *bitig/bitik* sözcüğünü mektup, yazma, yazı, yazılı şey anlamında kullanmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 96). Azılı ise bitig sözcüğünün anıt taş, yazı, kitap, mektup, senet, sözleşme, dilekçe, belge ve muska gibi yazılı her türlü şey için kullanılan genel bir terim olduğu görüşündedir (Azılı, 2019, s. 12). Bunlar arasında ünvanlar önemli bir yere sahiptir. Bu ünvanlar Türklere dışarıdan gelmiş adlardır (Barthold, 2019, s. 7). Bitig sözcüğü Orhun Kitabeleri'nde taş yazıt anlamında kullanılmıştır. Kül Tigin Yazıtı'nda “*Bu bitig bitigme atısı Yolluğ Tigin bitidim./Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir).*” (Talat, 2018, s. 36-37). Kül Tigin'in vefatı üzerine Bilge Kağan tarafından yazdırılan kitabenin kuzey cephesinde *bitig* sözcüğü geçmektedir. Bu sözcük, kitabe taşı, mezar taşı/kitabe taşı olarak tercüme edilmiştir (Ergin, 1983, s. 30; Tekin, 2018, s. 51). Yarlıklar, bir hükümdardan yabancı bir hükümdara gönderilen emir niteliğindeki mektuplardır (Özyetgin, 1996, s. 75). Kâşgarlı Mahmud, yarlık sözcüğünü emir, hakanın mektubu olarak açıklamaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 750).

Asya Hun Devleti'nde taraflar arasındaki iletişim mektup yoluyla sağlanmıştır. Özellikle Çin ile olan haberleşmede elçiler mektuplar getirip götürmüşlerdir. Bundan dolayı Çin elçileri sürekli gözetim altında tutulmuşlardır. Hunlarda elçilerin kabul edilmeleri ve getirdikleri mektupları sunmaları belirli protokol kuralları uygulandıktan sonra mümkün olmaktadır. Hunların yasasına göre Çin elçilerinin itimat belgesi ile Çin hakanının mektubunu otağın dışındakilere teslim etmeden Hun hakanının otağına girmesi mümkün değildir. Çin elçisi itimat belgesi ile Çin hakanının mektubunu otağın dışındaki görevlilere vermezse elçi kabulü otağ dışında gerçekleşmektedir (Ögel, 2000, s. 10).

Asya Hunlarının devlet teşkilatlanmasını tamamlayan Mete Han, Çin'e sürekli mektuplar göndermiş ve bu mektuplarla iletişim kurmuştur. Han sülalesinin kurucusu Çin İmparatoru Kao'nun MÖ 194 yılında ölümünden sonra Çin, Lü ailesinden gelen imparatoriçenin denetimindeki imparatorlar tarafından yönetilmiştir. İmparatorların ardı sıra ölümleri üzerine İmparatoriçe Lü, MÖ 187-MÖ 179 yılları arasında Han Hanedanlığını yönetmiştir. Mete Han, İmparatoriçe Lü'ye mektuplar göndererek iletişim kurmuştur. Bu mektuplar Çin devlet arşivlerinde yer almaktadır.

Mete Han, Çin İmparatoriçesine gönderdiği ilk mektubunda;

“Ben artık yalnız ve ayakları üzerinde duramayan bir hükümdarım. Irmaklar ve (bataklık) göller arasında doğdum. Geniş otlaklar ve bozkırlar içinde sığırlar ve atlar arasında büyüdüm. Sık sık Çin şuurlarına geldim. Şimdi de Çin’i ziyaret edip gezmek istiyorum. Siz majesteleri de (bir dul olarak) yalnız oturuyorsunuz. Ben de tek başına, ayakları üzerinde duramayan biri olarak tamamı ile yalnız oturuyorum. Bizler, yani iki hükümdar için artık bir mutluluk kalmadı. Bizim için teselli ve zevk olabilecek bir şey de yok. Sizin neyiniz varsa (onu alarak); neyiniz yoksa (onu vererek) karşılıklı değiştirmek istiyorum.”

ifadelerine yer vermiştir (Ögel, 2015, s. 303).

Mete Han’ın imparatoriçeye gönderdiği bu mektubu Çin sarayında büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. İmparatoriçe, bu mektuba çok kızmış ve devletin ileri gelenleriyle Hunlara karşı taarruz edilip edilmeyeceğini görüşmüştür. Çin sarayında yapılan görüşmeden Mete Han’a bir mektup gönderilmesi kararı çıkmıştır. Çin İmparatoriçesi bu mektubunda;

“Hun imparatoru, benim mütevazı devletimi unutmamışlar. Ayrıca bir de mektup göndermeyi düşünmüşler. Benim alçak gönüllü devletim şimdi korku ve dehşet içinde bulunuyor. Artık gücümün azaldığı bugünlerimde kendi kendime düşünüyorum. Çok ihtiyarladım. Nefes darlığım da var. Saçlarım ve dişlerim dökülüyor. Ayaklarım da yürürken normal adımlarını kaybetti. Siz majesteleri Hun imparatoru, benim hakkımda yanlış bilgi edinmiş olmalısınız. Bundan dolayı bize güvenmeniz yerinde olmaz. Ayrıca bundan dolayı benim mütevazı devletimin hiçbir suçu yoktur. Sizden özür dilemeyi yerinde görüyorum. Ben size layık olmasa da iki takım atla çekilen, iki imparatorluk arabası sunuyorum. Onlara binerek gezebilirsiniz.”

cevabını vermiştir (Ögel, 2015, s. 305). Çin imparatoriçesinin mektubundan Mete Han’a karşı alay edici bir üslup kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu mektupta imparatoriçenin hediye olarak gönderdiği iki atlı araba ile Mete’nin mektubuna gönderme yapılmaktadır. Mete Han’ın ayakları üzerinde duramayan biri olduğuna ve Çin’i gezmek istediğine gönderme yapılarak verilmiş bir cevaptır.

Mete Han, imparatoriçenin mektubunu aldıktan sonra yeni bir mektup daha göndermiştir. Bu mektubunda Mete Han *“Ben şimdiye kadar Çin’de yürürlükte olan görgü ve nezaket yollarını öğrenemedim. Siz majesteleri imparatoriçe, bundan dolayı beni affederlerse, bana mutluluk verirler!”* (Ögel, 2015, s. 306) biçiminde cevap vermiştir. Hunlarla Çinliler arasında karşılıklı mektuplaşmanın ardından taraflar birbirlerine gönderdikleri hediyeler ile dostluk ve barış ortamını tesis etmişlerdir. Mete Han’ın imparatoriçeye gönderdiği at karşılığında imparatoriçe Çin imparatorluk ailesinden bir prensesi Hunlara göndermiştir. MÖ 192 yılında gerçekleşen bu mektuplaşmanın ardından iki devlet arasında 15-16 yıl herhangi bir yazışma olmamıştır. MÖ 192-177 yılları arasında Çin kaynaklarında Mete adına rastlanmamaktadır. İki devlet arasındaki dostluk ve barış ortamı MÖ 177 yılında Hunların Çin topraklarına yaptıkları akın sonucunda bozulmuştur. İlişkilerin bozulmasında Çin’de bulunan Türklerin etkisi olmuştur (Ögel, 2015, s. 306-307).

Mete Han, MÖ 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupla bozulan ilişkilerin yeniden düzelmesini sağlamıştır. Mete Han, gönderdiği mektupla Çin imparatorunun durumunu sorduktan sonra barış ve dostluk üzerinde görüşmelerini sürdürmüş, Çin sınırındaki memurların saldırılarına üzerine Sağ Bilge Prensi, Çin subaylarına karşı kendisinin izni olmadan dostça olmayan hareketler yaptıklarını ve iki hakan

arasındaki ilişkilerin kesildiğini belirtmiştir. Çin imparatorundan iki kez şikâyet mektubu geldiğini ve elçi ile cevap verdiğini belirten Mete Han, Çin ile ilişkilerinin küçük memur ve subaylar yüzünden bozulduğunu belirtmiş; Yüeci, Loulan, Wusun, Hu-kai ile onların yakınlarındaki yirmi altı devletin alındığını, düzene kavuşturulduğunu, hepsinin “Hun” olduğunu ve bütün kavimlerin tek bir aile hâlinde birleştiğini vurgulamıştır. Mete Han Çin ile olan ilişkilerinin yeniden tesis edilmesi amacıyla İç Saray Veziri Hsi-fu Ch’ien’i yazılı bir mektubu sunması için hediyelerle birlikte Çin imparatoruna göndermiş, gönderdiği elçinin alıkonulmamasını ve geri gönderilmesini istemiştir (Ögel, 2015, s. 309-311).

Mete Han’ın Çin imparatoruna gönderdiği ve 15 yıllık süreçte yaşanan olayları anlattığı mektubu Çin sarayında hareketlilik yaşanmasına neden olmuştur. Çinliler sorunun çözümünün nasıl olması gerektiğini tartışmışlar, barış ve dostluk kurmanın doğru olacağını düşünmüşlerdir. Çin sarayında yaşanan gelişmelerden sonra Çin imparatoru, MÖ 174 yılında bir mektup göndermiş ve Mete Han’ın esenlik ve mutluluk içinde olup olmadığını sormuştur. Çin imparatoru, bu girişin ardından İç Saray Veziri Hsi-fu Ch’ien’in kendisine mektubu getirdiğini belirtmiş, Mete Han’ın isteklerini büyük bir sevinçle karşıladığını söylemiştir (Ögel, 2015, s. 312-313). Hunlar ile Çinliler arasında mektuplaşmalar diplomatik ilişkilerin kurulduğunu göstermektedir. Bu yolla iki devlet arasında siyasi ilişkiler gelişme imkânı bulmuştur. Hunlar ile Çinliler arasındaki yazışmalardan o dönem hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak mümkündür. Mektuplardan Hunların akın yolları, 26 boyu tek bir bayrak altında toplayarak siyasi birliği sağlamaları, yay çeken kavimlerin birleşmesi, ticaret yollarının güzergâhının tespit edilmesi gibi konularda bilgi edinilmektedir (Taşağıl, 2015, s. 59).

Mete Han’ın ölümünden sonra Çinlilerle mektuplaşmalar devam etmiştir. MÖ 166 yılında Hun hakanı idaresi altındaki 140.000 atlı ile Çin sınırına akında bulunmuşsa da bir aylık bir sürenin ardından geri dönmüştür. Hunların Çin’e akınları sona ermemiş, her yıl düzenli bir şekilde sınır boylarına gelen Hunlar Çinlilere kayıplar verdirmiştir. Bunun üzerine Çin imparatoru, Hun hakanına bir elçi ile mektup göndermiştir. MÖ 164’ten sonraki yıllarda Çinliler ile Hunlar arasında karşılıklı elçiler gidip gelmiş, mektuplar gönderilmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2017, s. 101).

MÖ 162 yılında Çin imparatoru Hun hakanına gönderdiği mektubunda elçiler yoluyla kurulan iletişimden bahsetmektedir. Çin imparatoru; Tang-hu, Chü-ch’ü, Tiao-chi-nan ile İç Saray veziri Han Liao adındaki elçilerin Çin’e döndüğünden ve beraberinde getirilen armağanların kabul edildiğinden bahsetmektedir. Bu mektuptan Çin imparatoru Çin duvarının kuzeyinde yaşayan, ok ve yay çeken devletlerin hepsinin Hun hakanının buyruğunda kalacağını, Çin duvarının içinde kalan (Çin memurlarının) şapkasını giyen ve kuşağını kuşanan ailelerin ise Çin’in buyruğunda kalacağını belirtmektedir. Bu mektupta Çin imparatoru idare edenler ile edilenler arasında zor ve şiddete başvurmadan düzen ve dirlik içinde olunacağını ifade etmiştir. Çin imparatoru mektubunda bazı kötü düşünceli kimselerden bahsetmektedir. Onların yağma hırsı ile her türlü erdeme sırtlarını döndüklerini, iki ülke arasındaki ilişkileri bozmak ve her iki hakanı birbirinden ayırmak istediklerini belirtmektedir. Bu durum karşısında Çin imparatoru onların geçmişte kalması gerektiğini vurgulamaktadır. İmparator ayrıca her iki hakanın da iyi ilişkilerden mutlu olduklarını belirtmekte ve Hun hakanına silah bırakma ve askerleri dinlendirme teklifinde bulunmaktadır. Herkesin bolluk ve mutluluk içinde kalması, birlik içinde yeni bir barış çağı başlaması amacıyla olan Çin imparatoru, Hun hakanına gönderdiği mektupla birlikte pirinç, arpa, kumaş, ipek gibi hediyeleri yıllık vergi olarak göndermiş, kendisinden önceki imparatorların yaptıkları antlaşmalardan da dönmeyeceğini belirtmiştir (Ögel, 2015, s. 367-369).

Çin imparatoru, Hun hakanına gönderdiği mektupta iki komşu devlet arasındaki anlaşmanın yürürlüğe konulması için çıkardığı fermanla Hun hakanının kendisine yazdığı mektubunda barış ve dostluğun korunması gerektiğinden bahsetmektedir (Otkan, 2021, s. 77). Çin imparatoru, Hun hakanına elçiler aracılığıyla mektup gönderdikten sonra iki komşu devlet arasındaki ilişkiler barış ve dostluk ortamında devam etmiştir (Baykuzu, 2020, s. 76). Çin imparatoru, böyle bir mektuptan bahsederek alınan kararların karşılıklı olduğu izlenimini uyandırmış olmalıdır. Çin ve Hun devletleri arasındaki iletişim sonraki dönemlerde de elçiler aracılığıyla gönderilen mektuplar vasıtasıyla kurulmuştur.

Gök Türk Devleti'nin siyasi hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Uygur Devleti kurulmuş ve 840 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirmiştir. Uygurlar hakkında günümüze ulaşan yazılı metinler bilgi vermektedir. Özellikle Çin'in resmi elçisi sıfatıyla Uygur ülkesine seyahat eden Wang Yen-te'nin verdiği bilgiler önemli bir yere sahiptir.

Uygurlardan kalan hukuk vesikaları; borç alıp verme, alım satım, kiralama ve rehin vesikaları gibi ticari yazılar ile vakıf vesikaları ve vasiyetnameler bu dönem hakkında bilgi sahibi olduğumuz metinlerdir (Temel, 2015, s. 128). Bu metinlerin yanı sıra Uygurlara ait mektuplar dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve askerî yapısı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Uygurlar başta Çin olmak üzere komşularıyla elçiler vasıtasıyla diplomatik ilişki kurmuşlardır. Çin imparatoru, Wang Yen-te'yi bir ferman ile Kao-ch'ang'a elçi olarak yollamıştır (İzgi, 2000, s. 41). Çin'den Uygur ülkesine seyahat yapan Çin elçisi Wang Yen-Te, Uygur ülkesinde gördüklerini ülkesine döndüğünde bir rapor hâlinde Çin imparatoruna sunmuştur. Wang Yen-Te, Uygurların önemli şehirlerinden biri olan Kao-ch'ang şehrinin arazisi, iklim durumu, flora ve faunası, insanların sosyal hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca burada imparatorluğa ait fermanların ve mektupların saklandığı bir kulenin olduğunu aktarmaktadır (İzgi, 1986, s. 70).

Uygurlar mektup yoluyla haberleşme konusunda kendilerinden önceki Türk devlet ve topluluklarına nispeten daha gelişmiş durumdadırlar. Elçi Vanyad, Uygurların mektup için özel zarf kullandıklarından söz etmektedir (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1443). Uygurların mektuplar için zarfkullanmaları mektubun içeriğindeki gizliliğin korunması amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu durum Uygurların istihbarat konusunda daha tutucu olduklarını ve bilginin korunmasına önem verdiklerini göstermektedir.

3. Ok ile Haberleşme

Ok ve yay Türklerin güçlü ve etkili silahlarından olup önemli bir savaş araç gereçidir. Türk'ün hayatında oldukça önemli olan oklar dayanıklı olan kayın ağacından yapılmıştır. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde "...dili kayın oklar atıldı, alaca ejder sivri mızraklar batırıldı." (Ergin, 2018, s. 107) şeklinde geçen ifadelerden kayın ağacından yapılan okların ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır. Sert ve yoğun olan kayın ağacının kırılması zor olup çürüme ve bozulmaya karşı dayanıklıdır. Bundan dolayı ok yapımı için oldukça elverişlidir (Eren, 2013, s. 77).

Türklerde ok ve yay askerî özelliklerinin yanı sıra bazı Türk boylarının sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuzların 24 boyundan biri olan Kayıların simgesi iki ok ve bir yay sembolüdür. Türk kültüründe ok bir davet ve tabiiyet sembolü olarak kullanılmış ve teşkilat yapısında önemli roller üstlenmiştir. Kağan savaş veya başka bir konuda kendisine bağlı boyları toplamaya karar verdiğinde tabi olan beylere ve hükümdarlara ok göndererek onları bir toplantıya veya sefere davet etmiştir (Turan, 1945, s. 306). Okun yerine ulaşması

haberlin ulaşması anlamındadır. Oku alan boy beyleri kağanın çağrısına uyarak toplantıya katılmışlardır. Toplantıya çağırma işini yapan kimseler “okucu, okuyucu” olarak tanımlanmaktadır (Ögel, 2000, s. 231). Buradan da anlaşılacağı üzere ok göndermek aynı zamanda haber göndermek, gönderilen haberin okunmasıdır. Toplantılara, toylara katılım bu haberciler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Okuma Hunlardan itibaren Türk devletlerinde yaygın bir habercilik sistemi olarak görülmektedir.

Tuzcuoğulları’na göre ok, Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ok marifetiyle ülke toprakları paylaşılmıştır. Düğün, otağ ve gerdek yerinin tayin edilmesinde, boy ve oymakların adının verilmesinde, armağan verme ve paylaşırma unsuru olarak ok kullanılmıştır. Ok aynı zamanda hâkimiyet, tabiiyet ve davet anlamlarında kullanılmıştır (Tuzcuoğulları, 2019, s. 6675). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde evlilik şartı olarak ok atma önemli bir yere sahiptir. Alptekin’e göre gelin otağının dikileceği yerin belirlenmesinde ok atma işlemi yapılmaktadır (Alptekin, 2009, s. 314).

Ok ile haberleşme ve davet edici rolü Şamanist ritüellerde dikkat çekmektedir. Göge ok atarak kötü ruhlarla münasebet kurma ritüeli şaman ayinlerinde görülmektedir (Tuzcuoğulları, 2009, s. 6676). Uygurların ecdadı olan Kao-chielerin yıldırımın düştüğü yere gidip bağırmaları ve göge ok atmaları bu düşünüşle ilgili olmalıdır (Turan, 1945, s. 312). Göğün en yüksek katlarına çıkma yetisi kutsal varlıklar olarak ok ile kartaldır. Ok ve kartal haber ulaştırma ve haber getirme gücünün sahibidirler (Öngel, 1999, s. 55).

Okun davet sembolü olarak kabul edilmesi Hunların ıslık çalan oku kullanmalarıyla ilgili olmalıdır. Hunlar ıslık çalan ok ile haberleşirlerdi. Okun gittiği yönün belirlenmesi hedefin o yönde olduğu anlamındadır. Çavuş, haber taşımak kökünden türemiş bir sözcüktür (Doğan, 2020, s. 352). Türkler ıslık çalan oklarına “çavuş oku” adını da vermişlerdir. Çavuş oku, çıkardığı sesle askerlere kılavuzluk etmiştir. Bu okun mucidi olan Mete Han, ıslık çalan bu oku nereye atarsa askerlerin de kendisini takip etmelerini istemiştir. Mete’nin icat ettiği ok, atıldığında ıslık sesi çıkararak hedefe gitmekte olup savaşçı askerleri Mete’nin attığı okun çıkardığı sesi takip ederek hedefe yollarını göstermişlerdir (Öngel, 2001, s. 204).

Islık çalan ok haberleşme amacıyla işaret vermek ve yön göstermek için kullanılmıştır. Savaş durumunda ordunun yönünü belirlemek, baskın esnasında işaret vermek ıslık çalan okun sağladığı faydalardandır. Islık çalan okun bir savaş aracından iletişim aracına dönüşmesi onun imalatıyla ilgilidir. Islık çalan oklar kemik bir okun ucuna delikler açılmak suretiyle yapılmıştır. Islık çalan oklar aynı zamanda iç haberleşmeyi sağlamak için de kullanılmıştır. Konargöçer yaşam biçimini benimseyen Türkler geceleri güvenliklerine önem vermişler ve nöbetçilerle geceyi huzur içinde geçirmenin yollarını aramışlardır. Bu amaçla nöbetçiler birbirleriyle ıslık çalan oklar vasıtasıyla iletişim kurmuşlardır. Nöbet tutan savaşçılar birbirlerine uyanık olduklarını göstermek için göge doğru ve nöbet yerlerine doğru ok atmışlardır. Bundaki asıl amaç askerî sinyal vermek ve mesaj iletme (Öngel, 2001, s. 205). Çin kaynaklarına göre Gök Türkler, oklara göre birtakım zümrelere ayrılmıştır. Her bir ok bir kabileyi göstermektedir. Bu kaynaklara göre ok tabilik ve esaret, yay ise metbuluk ve üstünlük ifade eder (Turan, 1945, s. 306).

4. Hayvanlar Vasıtasıyla Haberleşme

İslamiyet’ten önce Türklerde haberleşmenin sağlıklı yürütülebilmesi için çeşitli hayvanlardan istifade edilmiştir. Bu hayvanlar arasında hızı ve çevikliğinden dolayı at ilk sırada yer almaktadır. Bozkır coğrafyasında bir yerden başka bir yere haber götürülüp getirilmesi atın çevikliği sayesinde mümkün olmuştur. Tehlikeli bir durum karşısında at, sahibini uyarıcı davranışlar sergiler. Bu durum *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde *Uşun Koca Oğlu Segrek Destanı*’nda anlatılmaktadır. “At kulağı tetikte olur. Çekerek oğlanı uyandırdı. Oğlan gördü ki bir

alay atlı geliyor.” (Ergin, 2018, s. 206). *Begil Oğlu Emrenin Destanı*’nda “Al aygır ne zaman düşman kokusunu alsa ayağını yere döverdi, tozu göğe çıkardı.” (Ergin, 2018, s. 192). Atın sezgiye dayanarak sergilediği davranış biçimi, kötü bir haberin geldiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Arkeolojik kazılardan Hun Dönemi kurganlarında pirinçten delik borular bulunmuştur. Bunların atlara asılan ve haberleşmek amacıyla kullanılan bir çeşit düdüğü olduğu tahmin edilmektedir (Esin, 2017, s. 1324). Atın mitolojik vasıfları Türklerde ve Çinlilerde görülmektedir. Bu özelliklerinden dolayı her iki toplulukta da at iyi haberin simgesi olmuştur (Çoruhlu, 2002, s. 142).

Atın yanı sıra Türk ekonomisinde önemli bir yere sahip olan deve iletişim ve nakliyyede tercih edilmiştir. Yüksek sıcaklığa ve susuzluğa dayanıklı olmasından dolayı eski Türklerde deve tercih edilmiştir. Uzun mesafelerde ticari mallar develerle taşınmıştır. Ön Asya’dan Çin’e ulaşan İpek Yolu ticaretinin deve kervanlarıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir (Taşağıl, 2015, s. 81). Eski Türkler uzak mesafelere haber götürmek, sıcak iklim koşulları ve çölün bulunduğu coğrafyalarla iletişim kurmak amacıyla deveden faydalanmış olmalıdırlar.

Orta Asya Türkleri arasında kuşlar önemli bir yere sahiptir. Türklerde kuş motifinin “*Tanrı’nın elçisi, habercisi*” inancı Türk destanlarında ve efsanelerinde yer almaktadır (Aydemir, 2013, s. 274). Türkler, doğaya dayanıklı yırtıcı kuşları belirli bir eğitimden geçirip eğittikten sonra haberleşme aracı olarak kullanılmışlardır. Bu yırtıcı kuşlar doğaya dayanıklı olduklarından uzak bölgelerle haberleşmede kullanılmış olmalıdırlar. Kartal, Türklerin haberleşmede kullandıkları yırtıcı kuşlardandır. Kutadgu Bilig’de “*Hani o küstah it, bu dünyayı bulup/Mavi göğe çıkan, karakuşa (kartal) binip*” (KB: 4711) dizelerinde kartalın özelliklerine değinilmiştir (Yusuf Has Hacip, 2019, s. 352). Türklerin mitolojilerinde eski Türk boylarının kutsal sembolleri doğan ve kartal cinsinden yırtıcı kuşlar olarak değerlendirilmektedir (Ögel, 1993, s. 593).

Türklerde devlet ve boy sembolü olarak öne çıkan kartal figürünün kültür hayatında da önemli yeri vardır. Türk kültüründe kartal, kişilerin arkadaşı ve silahı olmanın yanı sıra aile ekonomisine büyük katkısı olmuştur (Aydemir, 2013, s. 274). Kartal, tanrının ilahi habercisi sayıldığından ondan çekinilmiştir (Küden, 2019, s. 7). Kutsiyet zıfıfe edilen kartal, Gök Tengri’nin sembolleri arasında olmakla beraber güneşin de sembolü kabul edilmektedir. Kartalın kötü ruhları kovduğuna, hastalıklara ve nazara karşı insanları koruduğuna inanılmıştır. Şaman ayinlerinde kartalların iyi ve kötü ruhlardan haber getirdiğine inanılmıştır. Kartalın gelecekte haber veren bir kuş olduğuna inanılmıştır (Şahin, 2022, s. 317-318). Baykuş, eski Türklerde haber kaynağı olarak görülmüştür. Baykuşun ötnesinin uğursuzluk getireceğine ve kötülüklerin habercisi olduğuna inanılmıştır (Şahin, 2022, s. 321). Baykuş, İslamiyet’ten önceki dönemlerde Türklerin ongun (kutsal) kabul ettikleri kuşlardandır. Kutsal bir varlık olarak görülen baykuş, şaman ayinlerinde de ön plana çıkmaktadır. Bu yönüyle inanç sisteminde haberleşme kaynağı olarak görülmektedir.

İslamiyet’ten önce Orta Asya ilk Türk devlet ve toplulukları haberleşmede küçük kuşlardan da faydalanmışlardır. Türk kültüründe çok fazla kuş türü olmakla beraber bunların bazıları haberleşmede öne çıkmıştır. Kökürçkün sözcüğü, güvercin anlamındadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 358). Güvercin, Türklerin haberleşmede faydalandıkları kuşlardandır. Mektupların uzak mesafelere ulaştırılmasında güvercinler, insanlık geçmişindeki hava postacıları olmuşlardır (İsakov ve Ünal, 2019, s. 1444). Bu yönüyle güvercinler, haberleşmenin önemli unsurlarından biri hâline gelmişlerdir.

5. Ses, Sembol ve İşaret Yoluyla Haberleşme

Bozkır Türkleri boylar biçiminde yaşadıklarından kendi aralarında seslenme yoluyla iletişim kurmuşlardır. Kâşgarlı Mahmud, Türkler arasındaki seslenme nidalarını içeren sözcükleri belirtmiştir. “Ünde” sözcüğü ünlemek, çağırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 713), “çağulamak/çoğulamak” sözcüğü çağırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 129), “kukırmak” sözcüğü yüksek sesle çağırmak, bağırarak, haykırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 313), “oka” sözcüğü okumak, çağırmak (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 430) anlamlarıdır. Bu şekilde farklı sözcüklerin kullanılması iletişimin sese dayalı olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir. Isık çalan ok aynı zamanda sesli iletişim olarak tercih edilmiştir.

Sun Zi, *Savaş Sanatı* adlı eserinde sayıca fazla olan askerî birliklerin sembol ve işaret kullanmak suretiyle kolayca yönetilebileceğini düşünmektedir. Ona göre “sayıca çok (askeri) yönetmek, sayıca az (askeri) yönetmek gibidir, sayıya göre ayırmak yeter. Çokla savaşmak azla savaşmak gibidir; flama, davul (haberleşmek-iletişim) yeter (Sun Zi, 2021, s. 13). Hunlar geceleri davul ve boru ile gündüzleri ise bayrak ile haberleşmişlerdir. Davullar ve flamalar savaş esnasında askerın gözü ve kulağı gibidir (Sun Zi, 2021, s. 20). Askerlerin belirli bir yöne yönlendirilmesinde, ordunun iyi yönetilmesinde ve morallerin yüksek tutulmasında davullar büyük bir etkiye sahiptir. Hunlarda ordu geceleyin davulların üç kez çalmasıyla harekete geçmekte ve boruların çalmasıyla toplanmaktadır (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1442). *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Esir Olduğu Destan’da “*Gümbür gümbür davullar dövüldü, burması altın tunç borular çaldı.*” biçimindeki ifadeden hareketle iletişimin davul ve boru yoluyla sağlandığı anlaşılmaktadır (Ergin, 2018, s. 107). Askerî haberleşmede birlikler gündüzleri bayrak ile yönetilmişlerdir (Ögel, 2000, s. 83). Bayrağın rengi ise birliğin hangi yöne hareket edeceğini göstermektedir. Türk kültüründe renkler önemli bir yere sahiptir. Türkler her yönü bir renk ile tayin etmişlerdir. Buna göre kara (siyah) kuzeyi, kırmızı (kızıl) güneyi, ak (beyaz) batıyı ve gök (mavi) doğuyu temsil etmektedir (Yıldırım, 2022, s. 88).

6. Kale ve Kule Yoluyla Haberleşme

İslamiyet’ten önceki Türkler yaylak ve kışlak arasında konargöçer yaşam biçimini benimsemişlerdir. Kışın barınmak amacıyla evler inşa eden Türkler Hunlardan itibaren yerleşik hayatın askerî ve stratejik önemi haiz olan surlar, kaleler ve şehirler kurmuşlardır. Çin kaynakları Hunların yaşam biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. Hunlar tahıl ambarlarına, kalelere ve balçıkta yapılmış surlar, siperler ve hendeklerle çevrili şehirlere sahip olmuşlardır (Kalan, 2012, s. 4). Hun Hakanı Chih-Chih etrafı surlarla çevrili bir kale inşa ettirmiştir. Baskın sırasında kale savunmasına alışık olmayan bu Hun Hakanı oğlu ve hatunları dâhil olmak üzere saray mensuplarından 1518 kişi hayatlarını feda etmişlerdir (Selçuk, 2020, s. 285). Bu olay Hunların kale savunmasında yetersiz olduğunu ve bilgi akışının sağlanmadığını göstermektedir.

Türkistan coğrafyasında haberleşmenin sağlanması için büyük kuleler inşa edilmiştir. Çinliler Türklerin akınları karşısında haberleşmeyi sağlamak amacıyla ateş kuleleri dikmişlerdir. Qing Hanedanlığı Dönemi’nde yaklaşık 1 km mesafede küçük kuleler, 5 km mesafede büyük ateş kuleleri yapılmıştır (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 25). Çin Seddi’nin üzerinde bulunan kuleler, Türklerin akına çıktıklarında Çinliler arasında iletişimi sağlamak, düşman tehlikesini kısa sürede tespit etmek ve duyurmak amacıyla yapılmış olmalıdır. İlk Çin İmparatoru Çin Şi Huang, egemenliği sağladıktan sonra Hunlar üzerine akınlar düzenlemiştir. Çin akınları karşısında direnemeyen Hunlar geri çekilmişlerdir. Çin Şi Huang, Hunların boşalttıkları bölgelere savunma amacıyla kalelerin inşa edilmesini istemiştir.

Çin kaynakları Çin Seddi'nin yapımı hakkında bilgiler vermektedir. Çinlilerin verdiği bilgilerden hareketle Çin Şi bütün dünyayı egemenliği altına aldıktan sonra Hunlar üzerine akınlar gerçekleştirmiştir. Çin akınları karşısında direnemeyen Türkler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Çin Şi, Hunların geri çekildikleri bölgelerde saldırılara karşı savunma kaleleri yapılmasını istemiştir. Bu kaleler savunmanın yanı sıra gözetlemek ve haberleşmek amacıyla da kullanılmıştır. Kaleler belirli aralıklarla yapılmış kulelerden oluşmaktadır. Orta Asya Türk devlet ve toplulukları da Çinlilerde olduğu gibi kulelerin yapımına önem vermişlerdir. Türkler, bozkır coğrafyasının yüksek rakımlı tepelerine işaret kuleleri yapmışlardır. Bir tehlike esnasında bu kulelerde önceden hazırlanmış odunlar yakılmak suretiyle haber verilmektedir. Kulelerdeki yanık kalıntıları haberleşmenin ateş yakılarak duman yoluyla sağlandığını ortaya koymaktadır (Eren, 2013, s. 76).

Gök Türkler kurdukları çadır kentlerinin etrafına savunmaya ve haberleşmeye yönelik kale şehirleri inşa etmişlerdir. Orhun Kitabelerinde 715 yılında Oğuzlarla savaşmadan önce Gök Türk ordularının Amga Kurgan denilen yerde konakladıkları yer, korunaklı bir kale durumundadır (Gömeç, 2019, s. 17). Haberleşmede önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz kulelerin varlığı Orhun Kitabelerinden tespit edilebilmektedir. Tonyukuk Yazıtı'nda On-ok ordusunun sefere çıktığında Bilge Kağan, Veziri Tonyukuk'tan ordusunun baskına uğramaması için atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleşmesini istemiştir (Tekin, 2018, s. 81). Yazıtta geçen gözetleme kulesine "*kargu/karguy*" adı verilmektedir. Karguy, dağ tepelerine minare biçiminde yapılan yapı olup düşman geldiğinde herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılan gözetleme kulesidir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 269). Karakol durumunda olan bu gözetleme kulelerine "*kizet*", muhafızlarına "*kizetçi*", gözetleme işine ise "*kizetmek*" adı verilmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 125). Koca, gözetleme kulelerinin ordunun ileri karakolları olduğunu, genelde çevreye hâkim tepeler üzerine kurulduğunu ve kulelerde yakılan ateşler sayesinde düşmanın hareket haberinin kısa sürede devletin merkezine ulaştırıldığını aktarmaktadır (Koca, 2019, s. 126). Gök Türkler düşman saldırısı karşısında gözetleme kulelerindeki meşaleleri yakarak düşman hakkında bilgi vermişlerdir. Düşman uzaktan geliyorsa iki işaret ateşi, düşman sayıca fazla ise üç işaret ateşi, büyük bir kuşatma durumu söz konusu ise dört işaret ateşi yakılmıştır (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 41). Kale veya kulede bulunan muhafızların dikkatli olması gereklidir. "*Sak sak*" sözcüğü nöbetçinin veya bekçinin kaleyi ve atı koruyabilmesi için uyanık olmasını ifade ederken "*saklık*" sözcüğü ise uyanıklık anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2021, s. 483). Gök Türklerin haberleşmede kullandıkları kaleler ve kuleler bir ok atımı mesafesindedir. Gök Türkler Dönemi'ne ait kaleler Isıg-göl etrafına yayılmıştır. Isıg-göl etrafındaki harabelerde yapılan çalışmalarda Gök Türklere ait olduğu düşünülen kalelere rastlanmıştır. Çargelan Kalesi, Isıg-göl'ün doğu sahillerinde yer almakta olup 300 metre uzunlukta ve 250 metre genişlikte duvarlarla çevrilmiştir. Çumgal Kalesi, 800 metre duvarlarla çevrilidir. Çaldıvar Kalesi, dört köşeli olup duvarların köşelerinde ve orta kısımlarında birer kule yer almaktadır. Giriş kapısının iki yanında da birer kule bulunmaktadır. Kale duvarlarının yapılış tekniği ve duvarlar üzerindeki kulelerin varlığı Çaldıvar Kalesi'nin VI-VII. yüzyıllar arasında yapıldığı fikrini güçlendirmektedir. Atbaş Kalesi, dörtgen şekilli bir kaledir. Eski Türk destanlarından biri olan Manas Destanı bu kale ile ilgili idi. Şirdak-Beg Kalesi, dörtgen şekilli olup köşelerinde kuleler yer almaktadır. Manakeldi Kalesi, bölgenin en güzel kalelerinden biridir (Ögel, 2020, s. 178-180). Gök Türkler Dönemi'nde görülen bu kalelerin dizilimi bozkır coğrafyasında at koşumuyla rahatlıkla gidilebilecek mesafededir. Bu kalelerde işaret kulelerinin yer alması herhangi bir tehlike anında çabuk ve kolay iletişim kurmayı sağlamıştır. Türkler bu sayede düşman karşısında hazırlıksız yakalanmamışlar ve düşmanın hareketinden haberdar olmuşlardır.

7. Ateş Yoluyla Haberleşme

Eski bozkır Türkleri ateşe saygı göstermişlerdir. Ateş konusunda Çinli rahip hüan-dzanğ Gök Türklerin ateşe taptıklarını, ağaçtan yapılmış oturma yerlerinin olmadığını, ağacın ateş unsuru olduğunu ve ateşe duydukları saygıdan dolayı ağaç üzerine oturmadıklarını ifade etmektedir (Ligeti, 1986, s. 88). Buradan eski bozkır kültüründe ateşin önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Eski bozkır kavimlerinin yaşam biçiminde ısınmak, yemek pişirmek, haberleşmek gibi gündelik işlerin halledilmesi için “küçük ateş”; Tanrı ile ya da ruhlarla iletişim kurmak için “ulu ateş” yakılmıştır (Gülyüz, 2019, s. 204). Ateş, eski bozkır Türklerinde Tanrı ile iletişim kurmanın yollarından biri olarak da değerlendirilmektedir. Tanrıya kesilen kurbanlar da ateş vasıtasıyla gökyüzüne ulaşmaktadır. Ayrıca hükümdarın tahta çıkışı gibi devlet yönetimini ilgilendiren konular da ateş vasıtasıyla tanrıya haber verilmektedir. İnsanları kötülükten koruyan ve hayat veren “Yayık” göksel bir ruh olup insanlarla Tanrı Ülgen arasında elçilik görevi yaparak gökten haberler getirmiştir (Çoruhlu, 2002, s. 28). Yayık Han, bu haberleri iletme için sıklıkla ateşi kullanmıştır. Ateş, Türk kültüründe önemli sembollerden biri olup bir haberleşme unsuru olarak değerlendirilmektedir. Ateşten çıkan duman yoluyla da iletişim kurulmuştur. Ateşe bakıp kehanette bulunmak eski bozkır Türkleri arasında uygulanan yaygın bir görenektir. Türkler hükümdarları için belirli bir günde büyük bir ateş yakarlar ve bu ateşe kurbanlar sunmuşlardır. Ateş üzerinde büyük alevler yükselmiştir. Bu alevler yeşilimsi bir renk alırsa yağmurun bereketli yağacağına ve iyi mahsul elde edileceğine hükmedilmiştir. Alev kırmızı renkte olursa savaş çıkacaktır. Siyah renkli alev hükümdarın ölümünü veya uzak bir yolculuğu göstermektedir (İnan, 1976, s. 43). Sarı renk ateşin, albastının, hastalığın rengi olup Türklerde olumsuz anlamlarıyla ön plana çıkmaktadır. Bu renk kötülüğün ve felaketlerin habercisi sayılmıştır (Çoruhlu, 2002, s. 194).

Sonuç

İslamiyet'ten önce Türkler Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmışlar ve büyük bir medeniyet inşa etmişlerdir. Orta Asya ilk Türk devletleri ana yurtlarından kuzeye, güneye, doğuya ve batıya göç etmişler ve yeni geldikleri bölgelerde kültürel hayatı etkilemişlerdir. Yaylak ve kışlak arasında geçen hareketli yaşam tarzı sosyal hayatta olduğu kadar siyasi hayatta da önemli sonuçlar doğurmuştur. Türkler için haberleşme, iç işlerinde ve diplomatik ilişkilerde kritik rol oynar ve devlet yönetiminin sağlanmasında hayati öneme sahiptir. Stratejik öneme haiz bölgelerde bağımsız siyasi teşkilat yapısı bilgi akışının sağlanmasıyla doğrudan ilişkilidir. İslamiyet'ten önce Orta Asya'da devlet kuran Türklerin haberleşmede insan faktörünü doğrudan ön plana çıkardıkları görülmektedir. Bu duruma bilgi aktarımında elçi ve ulak kullanımının yaygın olması kanıt olarak gösterilebilir. Mektup, ok, ateş, duman, ses, sembol gibi yöntemler insan odaklı olmakla beraber materyaller biçimindedir. Haberleşmede hayvanlar kullanılmasına rağmen yine merkezinde insan yer almaktadır. Buradan haberleşmenin odağında insan unsurunun yer aldığı açıkça görülmektedir. Bilgiyi öğrenen, işleyen, habere dönüştüren ve karşılıklı iletişimi sağlayan insandır.

Çalışmanın ana hedefi Orta Asya Türk devletlerinin haberleşme yöntemlerinin tespit edilmesini sağlamaktır. Elde edilen bulgular İslamiyet'ten önce Türklerin hayatında bilginin öğrenilmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Literatürde eski Türklerin haberleşme yöntemlerine dair çalışmalar sınırlıdır. Haberleşme ile ilgili kavramların çokluğu eski Türklerde iletişime önem verildiğinin göstergesidir. Tarihte Türklerin kurdukları bütün devletler ve bu siyasi yapıların haber alma, haberi işleme, taşıma gibi yöntemleri incelendiğinde Orta Asya Türk devletlerinin bir model oluşturduğu anlaşılmaktadır. Haberleşme yöntemleri konusundaki çeşitlilik Türk siyasi teşkilat yapısını da değerlendirebilmemize olanak sağlayacaktır. Haberleşme konusunda askerî yöntemler olarak değerlendirilebilecek istihbarat faaliyetlerini içeren askerî yöntemlere

özellikle temas edilmemiştir çünkü bu konu her ne kadar haberleşme açısından değerlendirilmesi gerekse de askerî yapı, ordu anlayışı, emir komuta zinciri bağlamında değerlendirilmesi gereken başka bir çalışmanın konusu olmalıdır. Makalede kısmen temas edilen casusluk faaliyetlerinin de ayrıntılı olarak değerlendirilmesi gereken yer istihbarat faaliyetlerinin içinde olduğu askerlik ile ilgili kısım olmalıdır.

Kaynakça

- [1] Ahmetbeyoğlu, Ali (2017), *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- [2] Alptekin, Ali Berat (2009), “Ceyhun’dan Ceyhan’a Evlenme ile İlgili Bazı Kavramlar (Kalm, Saçı, Okuntu, Aşerme, Toy) Üzerine”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.39, Mart. (307-321)
- [3] Altungök, Ahmet (2012), “Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 8/1, Ocak. (173-211)
- [4] Aydemir, Adem (2013), “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’te Kuşlar”, *International Journal of Social Science*, V.6/1, Haziran. (271-297)
- [5] Aydın, Erhan (2022), *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, Kronik Kitap, İstanbul.
- [6] Azılı, Kenan (2019), “Eski Türklerde Mektup/Mektuplaşma Kavram Alanına Ait “Bitig”ler Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkbilig*, S. 37, Ocak. (11-20)
- [7] Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (2019), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. K. Y. Koprıman-İ. Aka), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara.
- [8] Baykuzu, Tilla Deniz (2020), *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [9] Bayrak, Ayhan (2021), “Dede Korkut’ta Cümle İçi Yakın Anımlı Sözler”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 10/26, Aralık. (59-117)
- [10] Caferoğlu, Ahmet (2021), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- [11] Çerçi, Faris (2003), “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti’nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âli’nin Bu Konudaki Görüşleri)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, Aralık. (190-221).
- [12] Çoruhlu, Yaşar (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- [13] Doğan, D. Mehmet (2020), *Osmanlıca Yazılışlı Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, C. 1, Yazar Yayınları, Ankara.
- [14] Durmuş, İlhami (2019), *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- [15] Eren, Tamer (2013), *Bozkır Kültür Çevresinde Ulaşım ve Haberleşme (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [16] Ergin, Muharrem (1983), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [17] Ergin, Muharrem (2018), *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [18] Esin, Osman (2017), “Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”, *Ulakbilge*, S 5/14, Temmuz. (1315-1334).
- [19] Eyuboğlu, İsmet Zeki (1988), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- [20] Gökalp, Ziya (1968), *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- [21] Gökalp, Ziya (1976), *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz. İ. Aka-K. Y. Koprıman), *Kültür Bakanlığı Yayınları*, İstanbul.

- [22] Gömeç, Sadettin Yağmur (2019), “Eski Türklerde Barınak ve Şehir Hayatına Dair İzler”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 122/240, Mayıs-Haziran. (11-24)
- [23] Güllüdağ, Nesrin (2015), “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, S. 6/6, Şubat. (132-150)
- [24] Gülyüz, Bahriye Güray (2019), “İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 9/17, Ocak. (201-223)
- [25] Herodotos (2002), Herodot Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [26] Isakov, Baktıbek ve Ünal, Uğur (2019), “Türk Dünyasında İletişim ve Haberleşmede A Priori Formlar”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 8/3, Ekim. (1437-1466)
- [27] İnan, Abdülkadir (1976), Eski Türk Dini Tarihi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- [28] İzgi, Özkan (1975), “Sing Devrinde Kao-ch’ang’dan Çin’e Giden Elçiler”, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6. (105-110)
- [29] İzgi, Özkan (1986); Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [30] İzgi, Özkan (2000), Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [31] Kafesoğlu, İbrahim (1993), Türk Millî Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [32] Kalan, Ekrem (2012), “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, Türkbilig, S. 24, Haziran. (1-19)
- [33] Kâşgarlı Mahmud (2021), Divanü Lûgat-it Türk (Dizin), (Çev: B. Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [34] Kıyak, Abdülkadir (2010), “İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, S. 6. (133-143)
- [35] Koca, Salim (2019), Türk Kültürünün Temelleri, Berikan Yayınevi, Ankara.
- [36] Küden, Oğuzhan (2019), Türk Kültür Tarihinde Yırtıcı Kuşlar ile İlgili İnançlar ve Motifler, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [37] Lıgetı, Lajos (1986), Bilinmeyen İç Asya, (Çev. S. Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [38] Mori, Massao (1978), “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 9. (209-226)
- [39] Onat, Ayşe Orsoy, Sema vd. (2020), Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [40] Onay, İbrahim (2018), “Hun ve Han Devletlerinin Diplomatik İlişkileri ve Elçileri”, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, S. 11, Ekim. (222-236)
- [41] Otkan, Pulat (2021), Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) Göre Hunlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- [42] Ögel, Bahaeddin (1979), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Kömen Yayınları, Ankara.
- [43] Ögel, Bahaeddin (1993), Türk Mitolojisi, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [44] Ögel, Bahaeddin (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş, C. 7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [45] Ögel, Bahaeddin (2015), Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [46] Ögel, Bahaeddin (2020), İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [47] Öngel, Hasan Basri (1999), Erken İç Asya Şaman Geleneklerinde Ok-Yay Simgeselliği ve Okçuluk, Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, S. 4/4, Ekim. (51-72)
- [48] Öngel, Hasan Basri (2001), “Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu”, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 21/2, Haziran. (189-215)
- [49] Özyetgin, A. Melek (1996), Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitüklerin Dil ve Üslup İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [50] Pehlivanlı, Hamit (2002), “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”. Türkler Ansiklopedisi, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- [51] PTT Genel Müdürlüğü (2007), Geçmişten Günümüze Posta, Cem Web Ofset, Ankara.
- [52] Selçuk, Hava (2020), Selenge’den Tuna’ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar, Çizgi Kitabevi, Konya.
- [53] Sun Zi (Sun Tzu) (2021), Savaş Sanatı, (Çev. P. Utkan-G. Fidan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [54] Şahin, Süveyda (2022), “Özbek Seramiklerinde Somut Olmayan Kültürel Mirasa Yansıyan Hayvan Motifleri”. Uluslararası Türk Dünyası Turizm, Ekonomi ve Kültürel Miras Sempozyumu, Denizli.
- [55] Taşağıl, Ahmet (2015), Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [56] Tekin, Talat (2018), Orhon Yazıtları, Bilge Su Yayınları, Ankara.
- [57] Temel, Emine (2015), “Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait İki Mektup Örneği”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 2/2, Ocak. (127-141)
- [58] Turan, Osman (1945), “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, Belleten, S. 9/35, Temmuz. (305-318)
- [59] Tuzcuoğulları, Ömer Tarkan (2019), “Geçmişten Günümüze Türklerde Ok ile Haberleşme ve Davetiye Gönderme Üzerine Bir Çalışma”, International Social Studies Journal, V. 5/50. (6674-6679)
- [60] Yıldırım, Elvin (2022), Türk Kültüründe Renkler, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- [61] Yusuf Has Hacib (2019), Kutadgu Bilig, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.